

VOLUNTARIZMUS ÉS FATALIZMUS

A TÁRSADALMI TÖRVÉNYSZERŰSÉG KÉRDÉSE SZTÁLIN »A SZOCIALIZMUS
KÖZGAZDASÁGI PROBLÉMÁI A SZOVJETUNIÓBAN« CÍMŰ MŰVÉNEK
MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

MOLNÁR ERIK
akadémikus

Sztálin korszakalkotó munkájában, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című műben központi helyet foglal el ez a megállapítás:

»A marxizmus a tudomány törvényeit — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az emberek akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükrözésének fogja fel«. (6. old.)¹

Sztálin levonja ebből a tételből azt a következtetést, hogy ennél fogva a politikai gazdaságtan törvényei a szocializmusban szintén, »objektív törvények, amelyek a gazdasági élet akaratunktól függetlenül végbemenő folyamatnak törvényszerűségét tükrözik«. (12. old.)

Azt lehetne mondani, fűzi hozzá Sztálin, hogy mindez közismert és nincs benne semmi új. A dialektikus materializmusnak valóban kezdettől fogva az volt az álláspontja, hogy a jelenségek között, legyenek azok természeti vagy társadalmi jelenségek, törvényszerű összefüggések állanak fenn, amelyek objektíven, az emberek akaratától függetlenül érvényesülnek. A marxizmusnak, *Marx tanításának lényegéhez tartozik az, hogy nemcsak a természeti, hanem a társadalmi folyamatok is az emberek akaratától független, objektív törvényszerűségek szerint mennek végbe.* Ezen az alapon tekintette Marx a kapitalizmus bukását és a szocializmus győzelmét törvényszerű, »vasszükségyszerűséggel« lejátszódó történelmi folyamatnak. A marxizmus felfogását a világ törvényszerű rendjéről és a tudomány törvényeiről maga Sztálin is kifejtette már, »A dialektikus és történelmi materializmus«-ról szóló alapvető munkájában. Itt, a marxizmus filozófiai materializmusát jellemezve, megállapítja először:

»hogy a világ természetére nézve *anyagi*, hogy a világ sokoldalú jelenségei a mozgásban lévő anyag különböző formái, hogy a jelenségeknek a dialektikus módszerrel megállapított kölcsönös kapcsolata (viszonya, összefüggése) és kölcsönös feltételezettsége (meghatározottsága) a mozgásban lévő anyag fejlő-

¹ A munkát a Szikra 1952. évi első kiadása szerint idézem.

désének törvényszerűségei, hogy a világ fejlődése az anyag mozgástörvényei szerint megy végbe».²

Ez — a bennünket itt érdeklő szempontból — annyit jelent, hogy a természetére nézve anyagi világ sokoldalú jelenségei között, tehát a társadalmi jelenségek között is, kölcsönösen törvényszerű kapcsolatokat, viszonyokat, összefüggéseket állanak fenn, s hogy ezek a jelenségek törvényszerűen kölcsönösen feltételezik, meghatározzák egymást.

Ezt a megállapítást azután Sztálin, tovább jellemzve a marxizmus filozófiai materializmusát, kiegészíti azzal:

»hogy az anyag, a természet, a lét — objektív valóság, mely tudatunkon kívül és attól függetlenül létezik; hogy az anyag az elsődleges, mert az anyag a forrása minden érzetnek, minden képzetnek, minden tudatnak, a tudat viszont másodlagos, leszármazott valami, mert csak az anyagnak, a létnek visszatükrözése...«

Tehát a lét, az anyagi világ, az anyagi jelenségek, a maguk törvényszerű összefüggéseivel, következésképpen a társadalmi lét, a társadalmi jelenségek is, a maguk törvényszerű összefüggéseivel — objektív valóság, amely az emberek tudatától függetlenül létezik. A tudat csupán visszatükrözi a tőle függetlenül, objektíven létező anyagi jelenségeket és ezek törvényszerű összefüggéseit, akár természeti, akár társadalmi folyamatokról van szó. Következésképpen a tudomány törvényei az emberek tudatától és akaratától függetlenül végbemenő objektív természeti és társadalmi folyamatoknak, illetve ezek törvényszerűségeinek visszatükrözései. Ennélfogva a politikai gazdaságtan törvényei sem mások és a szocializmusban sem lehetnek mások, mint a gazdasági élet akaratunktól függetlenül végbemenő folyamatainak, illetve törvényszerűségeinek visszatükrözései.

Ez a megállapítás annyiban valóban nem új, hogy, Sztálin kifejezését használva, a marxista filozófia közismert igazságából indult ki. De ugyanakkor mégis új annyiban, hogy a marxista filozófia ismert alaptételeit új viszonyokra, a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokra alkalmazza. És éppen ebben áll nagy jelentősége. A marxista-leninista elmélet, miközben a viszonyok változásait követi, nem úgy fejlődik tovább, hogy, egy hegeli kifejezést használva, az egyik mástól a másik más felé halad. A marxista-leninista elmélet úgy fejlődik tovább, hogy összekapcsolja a marxizmus régi alaptételeit a kor új gyakorlati feladataival, hogy alkotó módon alkalmazza a marxizmus alaptételeit a felmerülő új viszonyokra. Lenin alkalmazta — és ezzel alkotó módon továbbfejlesztette — a marxizmust az imperializmus és a proletárforradalom korszakának viszonyai között. Sztálin alkalmazta — és ezzel alkotó módon továbbfejlesztette a marxizmus-leninizmust a szocializmust és a kommunizmust építő korszak viszonyai között. Amikor Sztálin alkalmazza az emberi akaratától

² Az eredeti szöveg szerint idézek, mert a Szikra-fordításokban szereplő szöveg nem szabatos.

független objektív törvényszerűségek régi marxista alaptételét a szocializmusban végbemenő új gazdasági folyamatokra, alkotó módon továbbfejleszti a marxista-leninista elméletet.

Az új tények mindig zavart okoznak a fejekben. Vagy az az álláspont érvényesül, hogy az elmélet régi formája az új szükségleteket is kielégíti. Ezzel a dogmatikus magatartással találta magát szemben Lenin a II. Internacionálé úgynevezett marxistái részéről. Vagy pedig úgy értelmezik az újat, hogy teljesen elvetik a régi elméletet és új elméletet szerkesztenek, amely ellentétben áll a régi alapjaival. Ez történt a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokkal kapcsolatban. A Szovjetunióban egész sor filozófus, ökonomista és történész — hogy csak néhányat említsek, Vozsnyeszenszkij, Gatovszkij, Kurszkij és Szorogyin — azt állította, hogy a szocialista gazdaság fejlődését a tervező szocialista állam határozza meg. Ez az álláspont elvetette az emberi akarattól független objektív törvényszerűség marxista elvét, illetve tagadta, hogy ezt a tételt a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokra alkalmazni lehetne, és az utóbbiakat ehelyett az állami, vagyis az emberi akaratra vezette vissza. Eszerint tehát a szocialista gazdaság törvényszerűségeit a szocialista állam vezetői teremtik meg. A. Leontyevnél ez a voluntarista nézet abban az alakban jelent meg, hogy a szocializmusban, a szocializmus előtti formációkkal szemben, az objektív gazdasági törvényszerűség nem elementárisan, nem az emberek tudatától és akaratától függetlenül hat, hanem csak azután, hogy áthaladt az emberek tudatán és akaratán. Mások, mint Szanyina és Venzser, úgy vélekedtek, hogy a szocializmus gazdasági törvényei az emberek tudatos cselekedetei folytán jönnek létre, s ennél fogva ezeket a törvényeket az objektív és a szubjektív egységeinek kell tekinteni.

Mi történt tehát? Az történt, hogy a szovjet teoretikusok igen számottevő része, megzavarva a szocialista gazdaság új tényeitől, elejtette az emberi akartól független objektív törvényszerűség materialista elvét, s ehelyett a voluntarizmus idealista álláspontjára helyezkedett, amely a társadalmi jelenségeket az emberi akaratból magyarázza. Lenin annakidején megvívta a maga harcát a narodnyikok voluntarizmusa ellen, amely az objektív történeti törvényszerűség tagadásával próbálta a marxista munkásmozgalom elméleti alapjait aláásni. Fel kellett venni a harcot a voluntarizmus új formáival is, amely, tagadva azt, hogy a gazdasági életet a szocializmus idején is objektív törvényszerűségek irányítják, aláásta a szocialista gazdaságpolitika elméleti alapjait. Milyen gazdaságpolitikát folytathatna az a szocialista állam, amely nem támaszkodik a szocialista gazdaság objektív törvényszerűségeinek ismeretére? Ezeknek az elvetése, állapítja meg Sztálin, »arra vezetne, hogy a káosz és a véletlenek birodalmába kerülnénk, ezektől a véletlenektől szolgai függőségbe jutnánk, megfosztanánk magunkat nemcsak attól a lehetőségtől, hogy bármit is megértsünk, de még attól a lehetőségtől is, hogy egyszerűen eligazodjunk a véletleneknek ebben a káoszában«. (84. pld.)

Sztálin a marxista filozófia alaptételeinek kövekezetes alkalmazásával és a szocialista gazdasági viszonyok gyökeres elemzése útján cáfolta meg az új voluntarizmus nézeteit. Kimutatta, hogy a szocialista tervezés nem az állam akaratából ered, hanem a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének objektív gazdasági törvényén alapul, amely a szocialista gazdaság különleges *objektív törvénye*. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmasítva vannak és a termelést az állam irányítja, amelynek kezében a társadalmasított termelési eszközök összpontosulnak. A termelésnek ezek a feltételei elkerülhetetlenül működésbe hozzák a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényét, mert ilyen körülmények között másként, mint tervszerűen és mint a termelési ágak arányosságának szem előtt tartásával termelni nem lehet. A népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye tehát az állami és az emberi akaratától független, objektív gazdasági törvény, amely elkerülhetetlenül érvényesül, mihelyt a szocialista termelés feltételei adva vannak. Ezt a törvényt nem a szocialista állam szubjektív akarata teremti meg, hanem a szocialista termelés objektív feltételei hívják életre. De a szocialista állam gazdaságpolitikájában erre az emberi és állami akaratától függetlenül működő, objektív törvényre támaszkodik, amikor többé vagy kevésbé helyesen, megtervezi a társadalmi termelést.

Az objektív törvényszerűség fogalmából következik, hogy helytelen az a nézet is, amely szerint az objektív gazdasági törvényszerűség a szocializmusban azután hat, hogy áthalad az emberek tudatán és akaratán, vagy, másszóval, úgy hat, hogy az emberek felismerik és akarják érvényesülését. Az objektív törvényszerűség természetesen így is hathat és minél fejlettebbek az emberi ismeretek, annál inkább így fog hatni, de ez a szocializmusban sem szükségszerű formája és még kevésbé feltétele érvényesülésének. Az objektív törvényszerűség a szocializmusban is attól függetlenül érvényesül, hogy az emberek ismerik-e és akarják-e érvényesülését. Erre a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye is példát nyújt. Nem lehet azt mondani, hogy Sztálin művének megjelenése előtt az emberek a Szovjetunióban ismerték volna ezt a törvényt, *mint objektív törvényt*, s ennek az objektív törvénynek az alkalmazására törekedtek. A Szovjetunióban a filozófusok, ökonomisták és történészek többsége, sőt a vezető gazdaságpolitikusok egy része is úgy vélekedett, hogy a szocialista népgazdaság azért fejlődik tervszerűen és arányosan, mert a szocialista állam így akarja, következésképp a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényét az állami akarat hozza létre, mint bármely más törvényt, amelyet a kormányok adnak ki. Ez a törvény tehát úgy érvényesült és annak ellenére érvényesült, hogy az emberek nem ismerték fel objektív természetét, anélkül érvényesült tehát, hogy, mint objektív törvényszerűség, áthaladt volna az emberek tudatán és akaratán. Ilyen körülmények között az is világos, hogy a szocializmus gazdasági törvényeit nem lehet az objektív és a szubjektív egységeinek sem tekinteni. A szubjektum, az emberi tudat semmivel nem járul hozzá a szo-

cializmus gazdasági törvényeinek létezéséhez, fennállásához, ezek hatálybalépéséhez teljesen elegendő az, hogy a szocializmus objektív gazdasági feltételei adva legyenek. Ebből a szempontból a tudat szerepe a szocializmusban is arra korlátozódik, hogy visszatükrözi a tőle függetlenül létező gazdasági és egyéb társadalmi törvényszerűségeket.

Sztálin rámutatott arra a tényre is, amelyből a voluntarista, szubjektívista nézet elsősorban táplálkozott. Ez a tény a Szovjethatalomnak a szocializmus felépítésében betöltött különleges szerepe. Ez abban állott, hogy a Szovjethatalom, mindennemű kizsákmányolás felszámolásával, *megteremtette* — ez Sztálin kifejezése — a gazdaság új, szocialista formáit, egy olyan országban, amelyben a szocialista gazdaságnak semilyen kész csírája nem volt meg. Ennek a ténynek az alapján az a látszat keletkezett, hogy a Szovjethatalom, tehát a szocialista államhatalom megszüntette a kapitalizmus addig fennállott gazdasági törvényeit és kialakította a szocializmus új gazdasági törvényeit. Előállott tehát az a látszat, hogy a szocialista állam nincs alárendelve a gazdasági törvényeknek, ellenkezőleg, ezek vannak alárendelve a szocialista állam akaratának.

Sztálin széjjelúzta ezt a látszatot és kimutatta, hogy a Szovjethatalom nem azért tudott felszámolni mindennemű kizsákmányolást és nem azért tudta megteremteni a gazdaság új, szocialista formáit :

»mert — állítólag — megszüntette a fennálló gazdasági törvényeket és újakat »alakított ki«, hanem egyesegyedül azért, mert arra a gazdasági törvényre támaszkodott, hogy a termelési viszonyoknak *feltétlenül összhangban kell lenniök* a termelőerők jellegével«. (9. old.)

Amikor a Szovjethatalom társadalmasította a termelési eszközöket, amikor megszüntette a kizsákmányolás rendszerét és megteremtette a gazdaság szocialista formáit, nem tett mást, mint hogy összhangba hozta a termelési viszonyokat a termelőerők társadalmi jellegével. Nem szüntette meg a fennálló gazdasági törvényeket és nem alakított ki újakat, hanem egy, az emberek akaratától függetlenül fennálló gazdasági törvényre támaszkodott, arra a törvényre, amely szerint a termelési viszonyoknak előbb-utóbb feltétlenül összhangba kell jutniok a termelőerők jellegével. Ennek az általános gazdasági fejlődéstörvénynek az érvényesülése vonta azután maga után a kapitalizmus addig fennállott gazdasági törvényeinek megszűnését és a szocializmus új gazdasági törvényeinek hatálybalépését. Amikor a Szovjethatalom megteremtette, az előbbi törvényre támaszkodva, a szocialista termelési viszonyokat, ezek alapján működésbe léptek a szocializmusnak az emberek akaratától független, objektív gazdasági törvényei, amilyenek a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye, vagy a szocializmus gazdasági alaptörvénye.

A szocialista termelési viszonyokat, tehát a szocialista alapot a Szovjethatalom, tehát a felépítmény egyik eleme teremtette meg. Ez történeti tény, amelyen vitatkozni nem lehet. Csak ezt aényt sem szabad a történeti összefüggésekből kiszakítva, metafizikusan értelmezni. Ha ezt tesszük, akkor persze

úgy látszik, hogy a szocializmusban az alap és a felépítmény viszonya megváltozik, hogy nem az alap hozza létre a felépítményt, hanem a felépítmény az alapot. Ha azonban az előbbi tény történeti összefüggésében tekintjük, akkor kitűnik, hogy a felépítmény tevékenységét ebben az esetben is az alap fejlődésének törvényszerűsége határozza meg. Amikor a gazdasági alap kapitalistából szocialistává alakul át, saját objektív törvényszerűségének engedelmeskedik, amely a termelőerők jellegével való összhangját követeli. Csak persze az alap átalakulását, mint kivétel nélkül minden történeti, törvényszerű folyamatot, az emberi tevékenység valósítja meg. A különbség az alap más átalakulásaival szemben itt csak az, hogy a kapitalista alapnak szocialista alappá való átalakítását nem az öntudatlan emberi tevékenység, hanem az államhatalomban megszervezett embereknek, a munkások diktatúrájának öntudatos tevékenysége valósítja meg.

Az a látszat, hogy a szocialista állam fölötté áll a gazdasági törvényeknek, általánosabban abból az előbb említett tényből ered, hogy az objektív, az emberek akarától független gazdasági és egyéb társadalmi törvények az emberek tevékenysége útján valósulnak meg. Azzal a gazdasági törvénnyel kapcsolatban, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével, Sztálin is utal a gazdasági törvényeknek erre a vonására :

»Eltérően a természettudomány törvényeitől, ahol egy új törvény felfedezése és alkalmazása többé-kevésbé simán megy végbe, gazdasági téren egy olyan új törvény felfedezése és alkalmazása, amely a társadalom magukat túlélt erőinek érdekeit sérti, ezeknek az erőknél legerősebb ellenállásába ütközik. Olyan erőre, olyan társadalmi erőre van tehát szükség, amely képes leküzdeni ezt az ellenállást. Oroszországban akadt ilyen erő : a társadalom túlnyomó többségének, a munkásosztálynak és a parasztságának a szövetsége. . . . Ez a titka annak, hogy . . . minálunk teljesen szabadon érvényesült az a gazdasági törvény, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével«. (10. old.)

Az utóbbi gazdasági törvény tehát az emberek tevékenységének útján, a szembenálló osztályerők harcának útján érvényesült, ahogy »a gazdasági törvények felhasználásának osztálytársadalomban mindig és mindenütt osztályháttere van«. (50. old.) És természetesen az emberi tevékenység útján érvényesül minden egyéb gazdasági, társadalmi törvény is. Az objektív társadalmi törvények működése abban nyilvánul meg, hogy meghatározott történeti események mennek végbe meghatározott társadalmi intézmények keletkeznek és enyésznek el. Ezeket az eseményeket az emberek tevékenysége hozza létre, az intézményeket az emberek tevékenysége teremti meg és számolja fel.

Az emberek azonban tudattal és akarattal felruházott lények, akik saját céljaikat követik. »A társadalom történetében — mondja Engels — . . . emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember : semmi sem történik tudatos szán-

dék, kitűzött cél nélkül». Az atomizált, osztályellentétben alapuló társadalmakban, amilyen a kapitalista társadalom, az emberek céljai nem valósulnak meg. Itt — folytatja Engels — »csak ritkán történik az, amit akarunk, a legtöbb esetben a sok szándékolt cél keresztezi egymást. . . A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják. . .«³

Más azonban a helyzet a szocializmusban és más már a szocializmus, a szocialista termelési viszonyok megteremtésekor is. Amikor a munkásosztály, a munkásosztály pártja, a munkásosztály államhatalma megteremti a szocialista termelési viszonyokat, ezzel saját, öntudatosan akart célját is megvalósítja. És célja megvalósítása egybeesik az emberek akaratától független, objektív társadalmi fejlődéstörvény megvalósulásával. Hasonlóképpen az emberi célok a szocializmusban is megvalósulnak, mert itt a termelést és az egész társadalmi életet, az atomizált, antagonisztikus társadalmakkal ellentétben, közös akarat és közös erővel irányítják. És az emberi célok megvalósítása itt is egybeesik az emberek akaratától független, objektív gazdasági és egyéb társadalmi törvények megvalósulásával. Az emberek itt öntudatosan törekednek arra, hogy a népgazdaságot tervszerűen, arányosan fejlesszék, vagy hogy az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek lehető maximális kielégítését biztosítsák és ezeket a céljaikat többé vagy kevésbé teljesen meg is valósítják. Céljaik megvalósítása pedig egybeesik az akaratuktól független, objektív gazdasági törvényeknek, a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének és a szocializmus gazdasági alaptörvényének megvalósulásával.

A szocializmus megteremtésekor tehát és magában a szocializmusban az emberek által akart célok megvalósítása egybeesik az emberek akaratától független, objektív gazdasági és egyéb társadalmi törvények megvalósulásával. Így azután előáll az a látszat: hogy a szocializmusban a gazdasági és egyéb társadalmi törvényeket az emberek célkitűző akarata, illetve annak szervezett formája, az állam akarata teremti meg, úgy, mint a kormányok által kiadott jogi hatályú törvényeket. Ebben a látszatban a valóságos viszony fejetetejére állítva jelenik meg. Nem mutatkozik meg közvetlenül, hogy az emberek célszerű tevékenységének alapjai a társadalom törvényei, hanem, ellenkezőleg, az emberek célszerű tevékenysége tűnik fel a társadalom törvényei alapjának.

A társadalmi folyamatot a másik oldalról forgatják ki való mivoltából azok, akik »azt mondják, hogy a gazdasági törvények elementáris jellegűek, hogy e törvények hatásai elháríthatatlanok, hogy a társadalom tehetetlen velük szemben«, (9. old.) Sztálin itt a fatalistákról beszél és meghatározza a fatalizmus lényegét. A fatalizmus az a nézet, amely szerint a gazdasági és általában a társadalmi törvények elementáris jellegűek, — tehát az emberek tudatos

³ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels. Válogatott művek. II. kötet, 386—387. old. Szikra.

és szabályozó akaratától függetlenül érvényesülnek — aminek következtében hatásaik elháríthatatlanok és a társadalom tehetetlen velük szemben.⁴

A fatalizmussal Sztálin ebben a munkájában keveset foglalkozik, a problémakört éppencsak hogy érinti. Ennek magyarázata az, hogy a társadalmi törvényszerűség problémáját a Szovjetunióban felmerült téves nézetekre való tekintettel vizsgálja. Az utóbbiak között pedig a fatalista nézetek ma már nem játszanak szerepet, mert a fatalizmusnak nincs többé talaja a szocializmust a legaktívabb erőfeszítéssel építő szovjettársadalomban. De Sztálinnak a fatalizmussal kapcsolatos rövid megjegyzései, különösen a fatalizmusról adott meghatározása így is igen fontosak. A fatalizmus fogalma eddig nem volt kellőképpen tisztázva, aminek következtében nem egyszer elmosódott az a határvonal, amely a társadalmi törvényszerűség dialektikus materialista felfogását a fatalista felfogástól elválasztja. A fatalizmusnak Sztálin által adott meghatározása lehetővé teszi, hogy a határvonalat pontosan meghúzzuk és így a társadalmi törvényszerűség dialektikus materialista fogalmát ebből a szempontból is szabatosan meghatározzuk.

A fatalizmus kérdésében a zavar onnan eredt, hogy a marxisták és a fatalisták egyformán elismerik a társadalmi törvényszerűség objektív jellegét, abban az értelemben, hogy a társadalmi törvényszerűség az emberek akaratától függetlenül létezik. A voluntaristákkal szemben a marxisták éppen arra hivatkoznak, hogy a társadalmi életet objektív törvényszerűségek irányítják, amelyeket az emberek akarata megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képes. A fatalisták azonban a társadalmi törvényszerűség objektív jellegéből a passzív magatartás következményét vonják le, amivel szemben a marxizmus aktív magatartást követel. Az a látszólagos ellentmondás, amely a társadalmi törvényszerűség objektív jellegének, az emberi akaratától független voltának elismerése és az aktív magatartásnak, az akarat megfeszítésének követelménye között fennáll — s amelyet, mint valóságos ellentmondást, az újkantista Stammer a marxistáknak szemére vetett — arra vezetett, hogy nem egy marxista a determinizmus kérdésében bizonytalan álláspontot foglalt el és ténylegesen átsiklott a voluntarizmus álláspontjára. Hogy áll azonban a dolog a valóságban?

A marxizmusnak sziklaszilárd álláspontja, hogy a társadalmi törvényszerűség objektív jellegű, azt az emberek akarata megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képes. Amire az objektív társadalmi törvényekkel szemben az emberek képesek, az a marxizmus szerint »mindössze« az, hogy »támaszkodhatnak rájuk, felhasználhatják őket a társadalom javára, más irányt szabhatnak egyes törvények romboló hatásának, korlátozhatják hatókörüket, teret adhatnak más törvényeknek, amelyek utat igyekeznek törni maguknak«. (7 —

⁴ Az »elementáris« fogalmának ez a meghatározása Sztálintól ered. »Az objektív, elementáris elem — írja Sztálin — azoknak a folyamatoknak a csoportja, amelyek a proletariátus tudatos és szabályozó akaratától függetlenül mennek végbe«. (Az orosz kommunisták stratégiájának és taktikájának kérdéséhez, Sztálin művei. V. kötet. 161. old., orosznyelvű kiadás.)

8. old.) De éppen ez az, amit a fatalisták nem ismernek el. A fatalisták szerint a társadalmi törvények nemcsak objektív jellegűek, hanem elementáris jellegűek is. Nemcsak az emberek akaratától függetlenül léteznek, tehát érvényesülnek, akár akarják ezt az emberek, akár nem, amit a marxizmus is állít, hanem úgy érvényesülnek, hogy működésüket az emberek tudatos akarata szabályozni sem képes. A fatalisták kétségbevonják, hogy az emberek képesek volnának a társadalmi törvényekre tudatosan támaszkodni, képesek volnának ezeket a társadalom javára felhasználni, tagadják, hogy az emberek akarata képes volna egyes társadalmi törvények hatásának irányt szabni, azok hatókörét korlátozni, más törvényeknek teret adni. A társadalmi törvényszerűség ilyen felfogásából logikusan a passzív magatartás következik, mert, ha az ember nem képes az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni, akkor a társadalmi folyamat befolyásolására irányuló erőfeszítésnek semmiféle értelme nincsen.

Ezzel szemben a marxizmusnak az az álláspontja, hogy az emberek képesek cselekedeteikkel az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni. A marxisták a voluntaristák felé azt mondják: a társadalmi törvényszerűségek az emberek akaratától függetlenül léteznek és az emberek »mindössze« arra képesek, hogy szabályozzák a társadalmi törvényszerűségek működését. A fatalisták felé viszont ezt mondják: igaz, hogy a társadalmi törvényszerűségek az emberek akaratától függetlenül léteznek, »de azért« az emberek képesek a társadalmi törvényszerűségek működését szabályozni. A társadalmi törvényszerűség fatalista és marxista felfogása között tehát az a különbség, hogy a fatalisták szerint az emberek akaratából függetlenül létező társadalmi törvényszerűség az emberek tudatos és szabályozó akaratától is függetlenül érvényesül. Ezzel szemben a marxisták szerint az emberek akaratától függetlenül létező társadalmi törvényszerűségre az emberek tudatos és szabályozó akarata befolyást gyakorolhat. Röviden kifejezve: a fatalisták szerint a társadalmi törvényszerűség objektív és elementáris jellegű, a marxisták szerint objektív, de nem — elementáris jellegű. A társadalmi törvényszerűség marxista felfogásából tehát logikusan az aktív magatartás következik, mert ha az emberek cselekedeteikkel képesek az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni, akkor meg kell feszíteni akaratukat, hogy cselekedeteikkel a társadalmi folyamatot saját érdekükben befolyásolhassák.

Az a marxista nézet, hogy a társadalmi életet, a történetet objektív, az emberek akaratától független törvényszerűségek határozzák meg, ezek szerint nem a fatalistákkal, hanem a voluntaristákkal szemben szorul kifejtésre. Hogyan határozhatnák meg a történetet az emberek akaratától független törvényszerűségek, kérdezik a voluntaristák, amikor a történetet tudattal és akarattal felruházott, tudatos akaratú cselekvő emberek csinálják? Nem állapítják-e meg maguk a marxisták, nem mondja-e Engels, hogy »a társadalom történetében ... emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember«? Nem véletlen-e

azonban, hogy az egyik vagy másik ember milyen célokat tűz ki maga elé? És eredhet-e a számtalan véletlen egyéni cselekedet kölcsönhatásából más, mint véletlen történeti eredmény? Hol jut hely objektív, az emberek akaratától függetlenül ható történeti törvényeknek? Ilyenekről nem lehet szó, állapítják meg a voluntaristák, a történet véletlenek sorozata.

Ez volt a múltban a narodnyikok és ez ma is a újkantisták véleménye. És azt a marxizmus sem vonja kétségbe, hogy a történet nem egyéb, mint az *egyenként* véletleneknek tekinthető, különböző irányokba ható egyéni cselekedeteknek az eredője. Ennek ellenére azt, hogy magában a történetben is a véletlen uralkodik, csalóka felszíni látszatnak tartja. Mert »ahol a felszínen a véletlen űzi is játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük.«⁵

»Az emberek maguk csinálják történetüket, de adott, őket meghatározó környezetben, a meglévő, tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon a gazdasági viszonyok döntenek, bármennyire befolyásolják is azokat a többi politikai és ideológiai viszonyok.«⁶ Vagy, ahogy Sztálin ezt a gondolatot az Emil Ludwiggal folytatott beszélgetés alkalmával kifejtette: »Az emberek maguk csinálják történetüket. De persze az emberek nem úgy csinálják a történetet, ahogy valamilyen ötlet sugallja nekik, nem úgy, ahogyan éppen eszükbe jut. Minden új nemzedék meghatározott feltételeket talál, melyek készen állottak már, amikor ez a nemzedék megszületett.«⁷

Egyes egyének, bármelyik egyes egyén adott cselekedete vagy tartós magatartása is véletlen lehet, amelyet saját személyes körülményei idéznek elő. Átmenetileg véletlen lehet a tömegek cselekvése is. De a tömegek, az osztályok a népek *tartós*, nagy történeti változásokba torkolló cselekedeteit szükségszerűen, *örvényszerűen* meghatározzák adott környezetük körülményei, a meglévő tényleges viszonyok, végső fokon a gazdasági viszonyok. A társadalmi törvényszerűség, amelyet az emberek valósítanak meg, éppen az ilyen, az adott környezet, a meglévő tényleges viszonyok által szükségszerűen meghatározott emberi cselekedetek útján valósul meg, — a törvényszerű történeti folyamat nem más, mint a szükségszerű emberi cselekedetek eredője. Marx ezt a gondolatot fejezi ki, amikor azt írja, hogy a proletariátust »a többé el nem kendőzhető, feltétlenül parancsoló szükség — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — kényszeríti lázadásra.«⁸ A meghatározott cselekvést kényszerűen előíró tényleges viszonyok, a kényszerítő helyzet — ez hozza mozgásba a törvényszerűséget (a szükségszerűséget). Így lesznek az emberek, akik maguk csinálják történetüket, megint Marx szavaival szólva, saját történetüknek nemcsak szerzői, hanem szereplői is.⁹

⁵ Engels: Feuerbach stb. Az id. helyen, 387. old.

⁶ Engels levele Starkenburghoz, 1894. jan. 25. U. o. 505. old.

⁷ Sztálin művei, 13. köt. 111. old. Szikra.

⁸ Marx-Engels. A Szent-család. M. E. G. A. I. rész. 3 köt. 206. old.

⁹ Az eredeti szövegben: »les hommes . . . acteurs et les auteurs de leur propre histoire«
Marx: A filozófia nyomora M. E. G. A. I. rész. 6. köt. 181. old.

A kapitalistákat a kapitalizmusban meglévő tényleges viszonyok arra kényszerítik, hogy fejlesszék a termelőerőket és kiterjesszék a termelést — feltéve, hogy az adott időpontban a maximális profitot ezen az úton biztosíthatják maguknak. Egy-egy kapitalista, személyes körülményei következtében, talán nem enged ennek a kényszernek, de a kapitalisták nagy többségénél érvényesül a szükségszerűség. A tömegek korlátolt fogyasztó ereje és a termelési anarchia mellett azonban a termelőerők fejlesztése és a termelés kiterjesztése előbb-utóbb tőkeromboló válságra, a termelőerők pusztulására és a termelés korlátozására vezet. Ezt az eredményt egyetlen kapitalista sem akarta, de az, céljaik keresztesződése következtében, mégis elkerülhetetlenül bekövetkezik. Így tör utat magának, a kapitalisták akaratától függetlenül, de a kapitalistáknak a meglévő viszonyokból fakadó szükségszerű cselekedetei útján, a kapitalizmus válságtörvénye, »mint. . . a nehézségi törvény, amikor valakinek a háza a feje fölött összeomlik.«¹⁰

Így azonban az osztály- és egyéni ellentéteken alapuló, atomizált társadalmakban — azokban, amelyeket az emberek »atomisztikus magatartása társadalmi termelőfolyamatukban« jellemez¹¹ — a törvényszerűség úgy jelenik meg, mint valamilyen emberfeletti hatalom, amelynek hatásai elháríthatatlanok, amellyel szemben a társadalom tehetetlen, amely az emberek tudatos és szabályozó akaratától függetlenül érvényesül. Az ilyen társadalmak talajából kihajt tehát a fatalizmus gondolata, amelyet a kor ideológiai viszonyaihoz képest vallási-mitológiai, metafizikai vagy tudományos formában fejeznek ki. A sors mitológiai istennőt felváltja a predestináció vallási tanítása, majd Hegel metafizikájában az abszolút ész, mely az embereket »engedi természetüknek megfelelően egymásra hatni, anélkül, hogy ebbe a folyamatba közvetlenül beavatkoznék, és mégis csak saját céljait valósítja meg.«¹² A burzsoázia azután a fatalizmust tudományos vagy inkább áltudományos formába öltözteti és fegyvernek használja a proletariátus törekvéseivel szemben.

Az eljárás az, hogy a kapitalizmus intézményeit, amelyek múltó, történeti jellegűek, a természet örökérvényű törvényeire vezetik vissza, amelyek feltétlenül és minden körülmények között érvényesülnek úgy, hogy az emberi akarat azokkal szemben teljesen tehetetlen. A burzsoá fatalizmus egyformán felhasználja erre a célra a mechanika, a biológia és a pszichológia tudományait. Comte a burzsoá szociológia megalapítója, a burzsoá társadalmat a mechanikai egyensúly örök törvényeire alapította. Spencer azt állította, hogy az osztályok a társadalom természetes és szükségszerű alkatelemei, mert a biológiai organizmus fejlődéstörvényei a társadalomra is érvényesek és az osztályok megfelelnek a biológiai organizmus differenciált szöveteinek és szerveinek. A szociáldarwinisták a társadalmi fejlődés örök alaptörvényének nyilvánították a fajon belüli küzde-

¹⁰ Marx: A Tőke. I. köt. 86. old. Szikra. Marx itt az értéktörvényről beszél.

¹¹ Marx: U. o. I. köt. 104. old. Szikra.

¹² Hegel: Encyclopedie. J. T. Die Logik. 1840. S. 382.

lem állítólagos biológiai törvényét és azt hirdették, hogy a burzsoáziát, mint a társadalom legtehetségesebb részét, ennek a törvénynek a működése választotta ki és emelte az uralkodó osztály helyzetébe. A fajteoretikusok a biológiai fajok közti küzdelem végzetszerűségével igazolják az osztály- és gyarmati elnyomást. A freudisták azt állítják, hogy az emberek vakon engedelmessé válnak az ösztöneik törvényeinek, köztük a rombolási ösztönnel, amely a háborúkat elkerülhetetlenekké teszi. A pragmatista Dewey meg arról beszél, hogy a magántulajdonra való törekvés az emberi természetnek örök és állandó tulajdonsága. Mindezeknek a fatalista tanításoknak egy és ugyanaz a társadalmi értelmük. Rendeltetésük az, hogy visszatartsák a munkásokat a kizsákmányolás és elnyomás, a békebeli nyomor és a háborús pusztulás kapitalista rendszere elleni harctól.

A fatalizmus gondolatát azután a különféle opportunisták, a burzsoázia ügynökei bevitték a munkásmozgalomba is, ahol, Sztálin megállapítása szerint, az ösztönösség elméletének alakjában, egyenesen *mindenfajta* opportunizmus logikai alapjává vált.¹³ Az ösztönösség elmélete nem más, mint a fatalizmus alkalmazása a munkásmozgalom kérdéseiben. A fatalista elismeri az objektív társadalmi törvényszerűséget. Az ösztönösségi elmélet híve is elismeri, hogy a társadalmi fejlődés a kapitalizmusból szükségszerűen a szocializmusba vezet, annál az objektív törvénynél fogva, amely megköveteli, hogy a termelési viszonyok összhangba jussanak a termelőerők jellegével. A fatalista szerint az objektív társadalmi folyamatok elementárisan mennek végbe, úgy tehát, hogy az emberek tudatos akarata nem képes azokat szabályozni vagy befolyásolni. Az ösztönösségi elmélet híve is azt állítja, hogy a szocializmusnak a munkásmozgalom elementáris fejlődése vagy a termelőerők automatikus növekedése következtében kell megvalósulnia, és ezeket az objektív, törvényszerű folyamatokat a munkásosztály érdekeinek tudatos képviselője, a párt, nem befolyásolhatja. »A törvények fetiszizálása, rabszolgai meghódolás a törvények előtt« (9. old.) egyformán jellemzi a fatalistát és az ösztönösségi elmélet követőjét.

A bolsevikok kezdettől fogva szakadatlan harcot folytattak a munkásmozgalmi fatalizmus — az objektívizmus, az ösztönösségi elmélet, az automatizmus elmélete ellen. Lenin a voluntarista narodnyikokkal vívott harcával egyidejűleg a »legális marxista« Sztruve ellen is fellépett, aki beérte a »leküzdhetetlen történeti tendenciák« megállapításával, de az osztályharcnak még az elementáris formáit is figyelmen kívül hagyta. Azután az ökonomisták következtek, akik ellen Lenin már Sztálinnal együtt harcolt. Az ökonomisták a szocializmus megvalósulását a kapitalizmus objektív-elementáris fejlődésétől várták, amely szerintük, a gyakorlati tapasztalatok halmozásával, végül is kialakítja a munkásosztály szocialista öntudatát és ezzel létrehozza a munkásosztálynak azt az elméleti színvonalát, amely szükséges a szocializmus megvalósulásához. Az ökonomistákhoz kapcsolódtak a mensevikek és velük Plehanov, akik a passzív

¹³ Sztálin : A leninizmus kérdései. 26. old. Szikra. 1949.

szemlélődés fatalista pszichológiájának rabjai voltak. Lenin azt írta róluk, hogy »elviselhetően le tudják írni és meg tudják magyarázni a szemük előtt lejátszódó harc folyamatát, de teljesen képtelenek arra, hogy ennek a harcnak helyes jelszavakat adjanak.«¹⁴ Innen a vonal, az első imperialista világháború korszakában, Kautskyhoz és a II. Internacionálé többi vezéréhez vezet, akik árulásukat, az imperialistákhoz való átpártolásukat a »termelőerők elméleté-
vele« próbálták igazolni. Eszerint a szocializmus mindaddig nem valósulhat meg, míg a termelőerők automatikusan el nem érnek egy, az akkor adottnál magasabb színvonalat. És a fatalista nézetek még a szovjet korszakban is felbukkantak, amikor például az ú. n. jobboldaliak azt hirdették, hogy a falu magárahagyva, elementárisan is követni fogja a várost a szocializmus útján.

Lenin és Sztálin harca a munkásmozgalmi fatalizmus ellen, különösen az ökonomizmus, majd a mensevizmus elleni küzdelem, döntő szerepet játszott a párt és az elmélet történeti szerepéről, a munkásmozgalom szubjektív vagy tudatos oldalának jelentőségéről szóló leninista eszmék kidolgozásánál. Ebben a harcban fejtette ki Sztálin az ösztönösségi elmélet kritikáját : »Természetesen, valamikor, hosszas tévelygések és szenvedések után, az elementáris mozgalom a szociáldemokrácia segítsége nélkül is megteszi a magáét, elérkezik a szociális forradalom kapujához, mivel a »munkásosztály elementárisan vonzódik a szocializmushoz«,¹⁵ mivel a munkásosztály képviseli a termelőerők lázadását a termelési viszonyok ellen, mivel a társadalom objektív fejlődéstörvénye, hogy a termelési viszonyoknak összhangba kell jutniok a termelőerők jellegével. De az élenjáró elmélettel felfegyverzett párt, amely az objektív folyamat törvényszerűségeire támaszkodik, felhasználhatja ezeket a munkásmozgalom javára, »megnyergelheti« őket, ezzel sok tévelygést, szenvedést, időt takaríthat meg, és egyenes, gyors úton vezetheti el a munkásosztályt a szocialista társadalomba. Ugyanígy fogta fel, az objektív folyamat és a szubjektív tényező viszonyát Marx is : »Ha egy társadalom nyomára is jött mozgása természettörvényének. . . természeti fejlődési szakaszokon nem ugorhat keresztül, sem parancsszóval el nem tüntetheti őket. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.«¹⁶

A munkásmozgalom legnagyobb erejét abból meríti, hogy a történet objektív fejlődéstörvényeire támaszkodik. Ugyanakkor, a szocialista forradalom előtti korszakban, legnagyobb veszedelmei közé tartozik a burzsoázia és ügynökei által terjesztett fatalizmus, amely megakadályozhatja abban, hogy a történet objektív fejlődéstörvényeit saját céljai érdekében felhasználhassa. A Bolsevik Párt, Lenin és Sztálin vezetése alatt, kiszorította az orosz munkásmozgalomból a fatalista irányzatokat és, a történet objektív fejlődéstörvényeinek felhasználásával, sok tévelygés, szenvedés és idő megtakarításával, egyenes úton elvezette az orosz munkásosztályt a szocialista társadalomba. De azokban

¹⁴ Lenin művei 18. köt. 52. old. orosznyelvű kiadás.

¹⁵ Sztálin művei 1. köt. 103. old. Szikra.

¹⁶ Marx : Előszó »A tőke« első kiadásához. A tőke. I. köt. 12. old. Szikra.

az országokban, amelyekben a szocializmus még nem aratott győzelmet, a burzsoázia ügynökei, a jobboldali szociáldemokraták útján, ma is arra törekszenek, hogy bevigyék a fatalista nézeteket a munkásmozgalmomba.

Ma a fatalizmusnak más formájáról van szó, mint az első imperialista világháború korában, az orosz szocialista forradalom győzelmét és megszilárdulását megelőző időben, — annak megfelelően, hogy a mai jobboldali szociáldemokrácia is a munkásügy elárulásának nyíltabb és szemérmetlenebb formáit testesíti meg, mint a régebbi opportunizmus. Az ökonomisták, a mensevikek, vagy Kautsky opportunizmusa a marxizmust hamisították meg. Az egykori opportunisták a társadalmi törvényszerűséget a burzsoázia érdekeinek megfelelően, fatalista módon értelmezték, de azt, hogy a társadalmi fejlődést saját objektív törvényszerűségei irányítják, nem vonták még kétségbe, hanem a szocializmus megvalósulását éppen az objektív társadalmi törvényszerűség automatikus-eleméntáris működésétől várták. A mai jobboldali szociáldemokraták ezzel szemben nyíltan elvetik a marxizmust és a világnézeti kérdésekben minden további nélkül a burzsoázia álláspontjára helyezkednek. Az újkantistákkal együtt tagadják, hogy különleges objektív társadalmi törvényszerűségek léteznének s hogy ennél fogva a kapitalizmus bukása és a szocializmus győzelme elkerülhetetlen volna. Viszont, mint különösen az angol labouristák, magukévá teszik a freudista nézeteket s azt hirdetik, hogy az embereket irracionális, tudat alatti ösztönök vezetik, amelyek szükségszerűen előidéznek a háborúkat. Vagy, mint Léon Blum tette, a tömegek »nyáj-ösztöneiről« és az erőszakra való ösztönös törekvéseiről beszélnek. Itt tehát nem valami különleges »munkásmozgalmi fatalizmussal« van már dolgunk, mint a hajdani opportunizmussal kapcsolatban, hanem a hamisítatlan burzsoá fatalizmussal, amely alárendeli a társadalmat egyik vagy másik állítólagos természeti, biológiai vagy pszichológiai törvényszerűségnek, hogy bajait, s ezekkel együtt magát a kapitalista berendezkedést végzetszerűeknek nyilváníthassa.

A mai burzsoá világnézetben a fatalizmust, a társadalmi fejlődés egyik helytelen felfogását, kiegészíti a voluntarizmus, a társadalmi fejlődés másik helytelen felfogása. A kettő egyesítésének »elméleti alapja« az objektív társadalmi, a társadalmi viszonyokból eredő törvényszerűség tagadása. A burzsoá felfogás szerint a társadalmi életnek nincsenek különleges, objektív törvényszerűségei, a társadalmi életet, a történetet véletlenek, a véletlen emberi célok, az emberi akarat irányítják. De ezek csak a kapitalizmus keretei között érvényesülhetnek. Ezt az osztályálláspontot szolgálja a burzsoá fatalizmus, mely egy vagy más módon a kapitalizmus intézményeit a természet törvényeivel »igazolják«. A burzsoá fatalizmus tehát »naturalista« fatalizmus, amely, ugyanakkor, amikor a társadalom különleges, objektív törvényszerűségeit tagadja, a természeti törvények hatályát kiterjeszti a társadalomra. Ehhez az eljáráshoz folyamodott a burzsoázia kezdettől fogva, már akkor, amikor a feudalizmussal szemben az emberi természet örök törvényeire hivatkozott.

A voluntarista nézetek, amelyek a szocializmus gazdasági törvényeivel kapcsolatban lábrakaptak, az objektív társadalmi törvényszerűség dialektikus gondolatának gyengítésével a burzsoázia malmára hajtották a vizet. Amikor Sztálin kimutatta ezeknek a nézeteknek a helytelenségét és megszilárdította az objektív társadalmi törvényszerűség tudományos fogalmát mind a voluntarista, mind a fatalista látszatokkal szemben, súlyos csapást mért a burzsoá világnézetre és döntően fontos területen fejlesztette tovább a marxista-leninista párt világnézetét, a dialektikus materializmust. Ugyanakkor pedig döntő mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az emberek a szocializmusban valóban uraivá váljanak saját társadalmi életüknek. Ehhez fel kell ismerniök, hogy a társadalmi életet a szocializmusban is objektív, akaratuktól független törvényszerűségek irányítják. Csak ha ezt felismerték, képesek arra, hogy az objektív törvényeket a társadalom érdekében tudatosan alkalmazzák. Ehhez a felismeréshez segít hozzá Sztálin műve, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«, és abban, hogy ezt ma világosan felismerjük, Sztálin művének egyik legnagyobb valóban történetinek mondható eredményét kell látnunk.